

УДК 94:[323.3:63-051](477)"1920"

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Fareniy>

**Igor Fareniy**

*Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: [fareniy\\_igor@ukr.net](mailto:fareniy_igor@ukr.net)

**Bibliographic description of the article:** Fareniy, I. (2025). The peasantry of the Ukrainian SSR in the 1920s: trends of social and political behavior. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 22–37. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Fareniy>

## THE PEASANTRY OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S: TRENDS OF SOCIAL AND POLITICAL BEHAVIOR

**Abstract.** *The purpose of the study is to find out the political potential of the peasantry and the results of their amateur political behaviour in the 1920s.*

**Methodology.** *The study was conducted from the perspective of the concept of the peasant revolution, which aims to show the political consequences of the peasant revolutionary struggle.*

*The concept of 'socio-political behaviour' is considered as a reaction to political events and independent social actions in the sphere of political life, which are conditioned by political culture and social conditions of life, aimed at protecting their interests.*

**Scientific novelty.** *The political life of the peasantry of the Ukrainian SSR in the 1920s is examined from the standpoint of the concept of the peasant revolution.*

**Conclusions.** *In the socio-political behaviour of the Ukrainian peasantry of the 1920s, various trends were manifested: readiness for armed methods of solving social issues and peaceful ways of influencing political life. The violent form of political behaviour was manifested until the mid-1920s and was suspended as a result of the satisfaction of the peasantry's land claims, the abolition of product layouts and physical and moral fatigue from the war. At the end of the decade, it began to return to the practice of political behaviour in connection with the volume of state grain procurement.*

*During the 1920s, the peasantry demonstrated the ability to develop peaceful political self-organisation on the basis of traditional communal orders and to establish public associations to protect their social interests, and to master the work of official authorities – in village councils. The social and political activity of the peasantry was driven by dissatisfaction with their situation, the low level of capacity of the state authorities and their favouritism towards the urban population.*

*The peasantry tried to develop a regime of power based on community traditions in the form of land communities – organisations for the distribution of land. Legislation on land communities was one of the compromises made by the peasant revolution with the Bolshevik government. However, the land communities did not become a full-fledged government, and their activities beyond their officially defined powers were gradually suspended. The Soviet form of government was imposed on the peasantry, but the peasantry took over the work of village councils. As a result of obstacles to the creation of a peasant political party, the peasantry was unable to effectively use the capabilities of the official authorities.*

*The peasantry faced the socio-economic and political transformations of the turn of the 1920s and 1930s in a state of destruction of traditional communal orders, lack of a political force ready to represent and protect peasant social interests, and insufficient control of official authorities. This resulted in the inability to resist 'collectivisation' and grain procurement, which caused the reversal of the peasant revolution and the Holodomor.*

**Key words:** *peasantry, peasant revolution, political behaviour, Ukrainian SSR, 1920s.*

**Ігор Фареній**

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: [fareniy\\_igor@ukr.net](mailto:fareniy_igor@ukr.net)

**Бібліографічний опис статті:** Фареній І. Селянство УСРР 1920-х рр.: тенденції соціально-політичної поведінки. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 22–37. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Fareniy>

## СЕЛЯНСТВО УСРР 1920-Х РР.: ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

**Анотація.** *Мета* дослідження – з'ясувати політичний потенціал селянства та результати його самодіяльної політичної поведінки в 1920-х рр.

**Методологія.** Дослідження проведено з позицій концепції селянської революції і показує політичні наслідки революційної боротьби селянства.

Поняття «соціально-політична поведінка» трактується як зумовлена політичною культурою та суспільними умовами життєдіяльності реакція на політичні події та самостійні соціальні дії у сфері політичного життя, спрямовані на захист своїх інтересів.

**Наукова новизна.** Політичне життя селянства УСРР у 1920-х рр. розглянуто з позицій концепції селянської революції.

**Висновки.** У соціально-політичній поведінці українського селянства 1920-х рр. існували різні тенденції: готовність до збройних методів вирішення соціальних питань та мирних способів впливу на політичне життя. Насильницька форма політичної поведінки проявлялася до середини 1920-х рр. і призупинилася внаслідок задоволення земельних претензій селянства, скасування продрозкладки та фізичної і моральної втоми від воєнних дій. Наприкінці десятиліття стала повертатися у практику політичної поведінки у зв'язку з обсягами державних хлібозаготівель.

Протягом 1920-х рр. реалізовувалася здатність до розвитку мирної політичної самоорганізації на основі традиційних обцинних порядків та у заснуванні громадських об'єднань для захисту своїх соціальних інтересів, в оволодінні роботою в офіційних органах влади – у сільських радах. Соціально-політична активність землеробської верстви була зумовлена невдоволенням своїм становищем, низьким рівнем дієздатності державної влади та її прихильністю до міського населення.

Участь у політичному житті селянство намагалося будувати на основі обцинних традицій у формі земельних громад – організацій для розподілу земельних площ. Законодавство про земельні громади було одним із компромісів селянської революції з більшовицькою владою. Але повноцінною владою земельні громади не стали, за межами своїх офіційно визначених повноважень діяльність їх поступово призупинялася. Радянська форма правління була нав'язана селянству, але воно оволодівало роботою у сільських радах. Внаслідок перешкод у створенні селянської політичної партії ефективно скористатися можливостями офіційних органів влади не вдалося.

Соціально-економічні та політичні перетворення рубежу 1920-х – 1930-х рр. селянство зустріло в стані руйнації традиційних обцинних порядків, відсутності політичної сили, готової до представлення та захисту своїх соціальних інтересів, та недостатнім опануванням офіційними органами влади. Наслідком цього стала неспроможність протистояти «колективізації» та хлібозаготівлям, що викликали згорання результатів селянської революції і Голодомор.

**Ключові слова:** селянство, селянська революція, політична поведінка, УСРР, 1920-ті рр.

### Постановка проблеми

Історія українського селянства періоду 1920-х рр. у науковій літературі розглядається як самостійна складова соціального і економічного розвитку, в контексті державної політики та культурно-освітнього поступу і релігійного життя. Відзначаючи самостійність селянства як об'єкту історичних досліджень, вважаємо також доцільним з науково-пізнавальної точки зору розкрити історію селянства вказаного періоду в аспекті здобутків і наслідків селянської революції у політичній сфері, постреволуційних тенденцій соціально-політичного становища селянської верстви.

Якщо економічні результати селянської революції відзначаються ясністю науково-пізнавальної констатації, а саме: прийняттям земельного законодавства, що відповідало прагненням селянства, – то політичні підсумки загалом зводяться до відсутності державно-політичного механізму представлення і захисту інтересів селянської верстви та антирадянських виступів. Не ставлячи під сумнів такі висновки, вважаємо, що проблема потребує докладності й уточнення. Адже залишається малодослідженим питання про соціальну спроможність селянства до участі у політичному житті, потенціал українського селянства 1920-х рр. в організації діяльності державно-політичних інституцій.

### Аналіз останніх досліджень і публікацій

Розробники і прихильники концепції селянської революції не завжди приділяли увагу періоду 1920-х рр. та розгляду цього періоду з позицій концепції. Перші автори концепції – Л. Кріцман, М. Покровський, А. Шестаков, В. Ульянов, М. Яворський – констатували

вирішення завдань селянської революції у 1917 р. чи на початку 1920-х рр.<sup>1</sup> Л. Крицман, щоправда, давав прогноз селянської революційності у світі в історичній перспективі<sup>2</sup>. Сучасні прихильники і розробники концепції подібно інтерпретують хронологічні межі<sup>3</sup>, або розглядають 20-ті рр. XX ст. як складову хронологічних меж селянської революції, які досягають 1930-х рр. Так, В. Бабашкін відносить завершення революції до середини 30-х рр. XX ст., коли викристалізувався остаточний результат революційної боротьби – право селян на присадибну земельну ділянку<sup>4</sup>. С. Корновенко оцінює 1920-ті та початок 1930-х рр. як період, коли селянська революційна боротьба спрямовувалася проти контрреволюції – аграрної політики більшовиків, але у підсумку «1929–1933 рр. стали фінальним акордом селянської революції»<sup>5</sup>. О. Абразумова асоціює з явищем селянської революції самодіяльний процес створення у 1920-х рр. селянських громадських об'єднань<sup>6</sup>.

Відзначаючи зацікавленість сучасних істориків порушеною проблемою і досягнуті ними здобутки, звертаємо увагу на те, що культурний ресурс селянства у політичному житті та його реалізація у різних видах політичної активності і діяльності залишається малодослідженим. Серед питань, які заслуговують пізнавальної уваги – загальний спектр поведінкових форм у політичному житті, спроможність до результативного захисту своїх соціальних інтересів за допомогою державно-політичних інституцій та соціально-політичної активності.

### Мета статті

Мета статті – з'ясувати з яким політичним потенціалом увійшло селянство у постреволюційну епоху та якими стали результати їхньої самодіяльної політичної поведінки у 1920-х рр.

### Методологічні підходи

Визначення сутності тенденцій соціально-політичної поведінки пропонується з позицій концепції селянської революції. Йдеться про спроможність селянської верстви до різних форм політичної активності, здатність до самоврядування, пристосованість до відповідних інституціональних структур політичного життя з метою захисту і реалізації своїх соціальних інтересів після ліквідації поміщицького землеволодіння та опанування ним селянством.

Поняття «соціально-політична поведінка» розглядається як зумовлена політичною культурою та суспільними умовами життєдіяльності реакція на політичні події, дії у сфері політичного життя, спрямовані на захист своїх соціальних прагнень, дієздатність у сфері політичної самоорганізації та вирішення політичних проблем. Визначальними рисами політичної поведінки вважаємо: обізнаність з політичною сферою життя, адекватність в оцінці політичних подій, доступні форми участі у політичному житті, здатність селянства до інституалізації політичної сфери.

1 Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1926. 272 с.; Ленин В.И. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905-1907 років. *Ленін В.І. Повне зібрання творів*. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1971. Т.16. С.179–386; Покровский М. Очерки русского революционного движения XIX – XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923–1924 гг. Москва: Красная новь, 1924. 223 с.; Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г. Ленинград: Прибой, 1927. 191 с.; Яворський М.І. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили. *Червоний шлях*. 1927. № 2. С. 108–134. Яворський М.І. Проблема української націонал-демократичної революції, її історичні основи та рухові сили (Продовження). *Червоний шлях*. 1927. № 4. С. 93–116.

2 Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1926. 272 с.

3 Коріненко П. С. Історія українського селянства. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2014. С.89–104; Ковальова Н.А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2020. 40 с.

4 Бабашкин В.В. Закономерности и особенности российской модернизации 1902-1935 гг.: опыт применения теоретических концепций развития крестьянских обществ: автореф. дис. ... док. ист. наук. Тамбов, 2010. 43 с.

5 Корновенко С.В. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип.17. С.48–56; «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.) / Калінкіна С. А., Корновенко С.В., Маркова С.В., Романець Н.Р. Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2017. С.255 та ін.

6 Абразумова О.М., Корновенко С.В. Соціально-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2017. 190 с.

### Виклад основного матеріалу

Суспільне життя на селі у 1920-х рр., продовжувало виявляти революційний характер у соціально-політичній сфері. Тодішні засоби масової інформації відверто визнавали, що «підсумки боротьби з бандитизмом є показником відносин між містом і селом, показником відносин між пролетаріатом і селянством ...»<sup>7</sup>.

Основні осередки селянської антибільшовицької боротьби були приборкані радянською владою у 1921 р. І, як зазначала радянська преса, «радянський апарат оволодів не тільки містом Києвом, але й повітами, волостю і навіть селом»<sup>8</sup>. За визнанням авторитетного сучасника, «величезну роль» відіграло скасування продрозкладки та оголошення у травні 1921 р. амністії для селян-повстанців. Останні переходили до мирного співіснування з радянською владою «цілими загонами й поодинокими повстанськими групами». Впродовж літа 1921 р. помилювання одержали близько 12 тис. рядових повстанців та більше сотні різноманітних отаманів<sup>9</sup>.

Однак, селянсько-повстанський рух в Україні продовжувався й далі та загалом охопив майже усю першу половину десятиріччя. Так, на Правобережній Україні в 1921–1922 рр. протидія більшовицькій владі з боку селянства, за висновками спеціальних досліджень, «набула значного розмаху». Тільки у 1924 р. селянсько-повстанський рух у регіоні «було вичерпано остаточно»<sup>10</sup>. До 1923 р. антикомуністична повстанська боротьба продовжувалася в Одеській губернії<sup>11</sup>. До початку 1923 р. організовані форми повстанства спостерігалися на Слобожанщині<sup>12</sup>.

Згортання збройного опору не засвідчувало подолання відчуженості від офіційної влади. Масова соціальна свідомість та різні форми легальної й нелегальної самоорганізації селянства впродовж 1920-х рр. протистояли неприйнятним тенденціям громадсько-політичного життя, політиці більшовицької партії. Загальні настрої у селянському середовищі щодо політичної ситуації добре відобразив у 1925 р. журнал «Молодий більшовик». У статті з відвертою назвою «Селянська «ревність»» говорилося, що існує «незадоволення селянства тим, що пролетаріат ... краще живе, ніж селянство, що робітникові ... революція більше дала ніж селянинові, що Радянська влада зве себе робітниче-селянською, а в дійсності ... за селян турбується менше, ніж за робітників. А це, мовляв, не поправді, бо для революції селяни зробили не менше, ніж робітники». Відзначалося, що подібні погляди у пореволюційних реаліях мають загальний характер. У статті вказувалося: «... таке незадоволення є подекуди, хоч по різних місцях воно різно виявляється, іноді більше, іноді менше, але по суті скрізь однако-ве». Автор допису категорично, і не без відчуття суворої реальності, поставив питання: «... чи не загрожує ця «ревність гордість» якою небезпекою революції?»<sup>13</sup>.

7 Гамарник Я. Итоги 1921 года и ближайшие задачи. *Журнал Киевского губернского экономического совещания*. 1922. №1. С.4.

8 Гамарник Я. Итоги 1921 года и ближайшие задачи. *Журнал Киевского губернского экономического совещания*. 1922. №1. С.4.

9 Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантюри (петлюрівське повстанство). *Харків: Державне видавництво України*, 1927. С.134, 138–139.

10 Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці: Ред.-вид. центр ХНУ, 2007. С.13.

11 Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса: Астропринт, 2003. С.3, 15 та ін.

12 Резніков В.В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків: ХДУХТ, 2016. С.14.

13 Романовський М. Селянська «ревність». *Молодий більшовик*. 1925. №4. С.47.



Невдоволення та водночас соціальна активність селянства породжували нові форми участі у політичному житті, які виявляли специфічний революційний зміст – проявлялися у створенні представницьких організацій. О. Риков – відомий радянський державний діяч – у ті часи відзначав, «що безпартійна маса і в особі селянства ... тепер виявила активність значно більшу, ніж колись». Навіть більше того! Особливу увагу О. Риков звертав на селянську молодь, на її високу здатність до самоорганізації. «... активна селянська безпартійна молодь, – писав він, – стала створювати паралельні, незалежні від нас, від радянської влади і від партії організації». У О. Рикова не було сумнівів щодо самодостатності цих організацій, і він говорив про селянську молодь як про таку, що «організується і піде без нас»<sup>14</sup>. Сучасні наукові дослідження підтверджують наявність у 1920-х рр. в українському селі масового громадського руху за створення селянських спілок – організацій, спрямованих на захист політичних та економічних інтересів землеробів<sup>15</sup>.

Формою політичної самоорганізації ставали й земельні громади селян. Цю обставину констатує чимала кількість авторів сучасних дисертацій<sup>16</sup>. Офіційні завдання земгромад полягали лише в розподілі земельних площ. Однак, вони перебирали на себе непередбачені законодавством функції, які якнайкраще характеризують політичну поведінку селян. О. Михайлюк категорично стверджує, що «громади практично зосереджували в своїх руках майже все керівництво місцевими справами» і опинилися, як він пише, «фактично ... в системі державного устрою»<sup>17</sup>.

Прикметно, що у 1920-х рр. земельні громади відверто називали общиною. Констатувався безпосередній генетичний зв'язок між общиною дореволюційних часів та земгромадами вже радянського періоду, їх різновиди встановлювалися за практикою функціонування, починаючи ще з 1861 р. І хоча така ситуація знаходила пояснення «в порівнюванні низькому культурному рівні населення»<sup>18</sup>, цілком зрозуміло, що громади 1920-х – безпосереднє соціально-організаційне втілення і продовження селянської общини дореволюційної й революційної епох, та ж сама община у нових політико-правових умовах.

Але, як би там не було, за повідомленням журналу «Радянський селянин», станом на 1927 р. «земгромади часто не наділяли одержаною з держфонду землею безземельних і малоземельних, а залишали цю землю на різні громадські потреби», «розподіляли одержану землю не самі тільки біднякам, а всім селянам (на двір або на їдця), через що землю одержали й заможні господарства». А «Бували ... випадки, коли громади наділяли землею попів і інших нетрудових громадян»<sup>19</sup>.

Журнал «Полтавський селянин» у 1928 р. повідомляв про випадки, коли земгромади «не виконували постанов сільрад», і водночас брали на себе їхні завдання, ігноруючи політико-ідеологічну сутність органів радянської влади – «забувають про сім'ї червоноармійців»<sup>20</sup>.

Отже, земгромади, які очевидно асоціювалися у селян з общинними порядками, ставали формою втілення ними державної влади. Цьому сприяли й чималі фінансові можливості земельних громад. Преса 1920-х рр. з цього приводу писала: «Цікаво зазначати, що бюджет

14 Рыков А.И. Итоги XIII съезда ВКП(б) (Доклад на собрании партийного актива Хамовнического района в Москве 12 июня 1924 г.). Рыков А.И. Избранные произведения. Москва: Экономика, 1990. С.338–339.

15 Абрамува О.М. Громадсько-політична активність українського селянства в період непу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013. С.13–15.

16 Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ: Вид-во ПП Щербатих О.В., 2004. С.17; Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2009. С.26; Маркова С.В. Соціально-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Чернівці: ФОП Цюпак А.А., 2016. С.21 та ін.

17 Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2009. С.26.

18 Голіцин А. Община, чи участковий порядок землекористання? *Землеустрійник України*. 1926. № 4–5. С.24–25.

19 Резніков В.В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків: ХДУХТ, 2016. С.14.

20 Хіль І. Про земгромади. *Полтавський селянин*. 1928. №1. С.7–8.

земгромад значно більший від бюджету сільрад»<sup>21</sup>. Тобто, громади діяли відповідно до давно сформованих уявлень про общинний характер життя, соціальну справедливість у селянському соціумі, а не на підставі правових норм радянської держави, ігноруючи соціально-ідеологічні принципи правлячої більшовицької партії. Журнал «Червоне село», аналізуючи становище земгромад, зазначав: «Щодо земельних громад, то вони почувають себе наче цілком самостійними безконтрольними одиницями»<sup>22</sup>.

У 1929 р. з метою встановлення контролю над громадами з боку органів радянської влади з'явився урядовий план розширення прав сільрад, який передбачав, що «сільські ради керують усією діяльністю земельних громад ... і мають право скасовувати або затверджувати постанови земельних громад»<sup>23</sup>. Зрештою, під кінець 1920-х рр. певні зрушення у справі впливу офіційної влади на громади відбулися. Журнал «Червоне село» у 1929 р. зі стриманим оптимізмом зазначав: «... сільради вже практично керують земгромадами, розв'язують судово-земельні спори ...»<sup>24</sup>.

Вплив земгромад, очевидно, стимулювався загальним рівнем ефективності органів радянської влади. Чи то від відвертості в обговоренні проблем, чи тому, що не було сенсу замовчувати, офіційна преса 1920-х рр. констатувала кризові явища у сфері державного управління на рівні сільських населених пунктів та наближених до них адміністративних центрів, які у ті часи мало чим відрізнялися від звичайних сіл. Журнал «Сільрада» у 1925 р. порушив питання щодо «відсутності серйозного бажання в окремих Райвиконкомів строго додержуватись наших законів», «незаконного стягнення грошей з населення», «втручання представників місцевої влади в приватне життя селянина та його родини». Водночас зазначалося, що вказані явища мають «ще серйозне місце в роботі ... низового апарату». У якості прикладу журнал, зокрема, відзначав «Виноградський Райвиконком», який «не хоче зважати на радянські закони й ухвалив» за певних умов звільняти помешкання торговців в «адміністративному порядку від товару», хоча на те необхідно рішення суду. «Ходорківський Райвиконком ухвалив ... постановити за обов'язок ... сільвиконавцям перевіряти вранці і ввечері громадян з метою виявити чи ночував такий дома», а також «всім Сільрадам давати підводи в справах бандитизму співробітникам Райміліції, ДПУ із села в село», хоча «бандитизм в Ходорківському районі зовсім не мав значіння стихійного лиха ...»<sup>25</sup>.

На фоні адміністративного свавілля помітним був і примітивний популізм чи прояв низького культурного рівня місцевих начальників. Голова Китайгородського райвиконкому у Кам'янецькій окрузі під час передвиборчої кампанії 1926 р. заявив жителям села Баговиці, що пияцтво на селі потрібно розглядати як цілком позитивне явище, яке користується цілковитою підтримкою державної влади. «Радянська влада визнала, – говорив він сільським мешканцям, – що селянин, коли нап'ється горілки, то багато краще себе почуває й краще працює». Журнал «Радянський селянин» з цього приводу не без резону зазначив, що цей чиновник «голоси всіх п'яниць сільських собі забезпечив»<sup>26</sup>.

21 Машура С.І. Що являють собою наші земгромади та в чому полягає їхня діяльність. *Полтавський селянин*. 1928. №8. С.5.

22 Ждан П. Як працюють сільради на Роменщині. *Червоне село*. 1929. №8 (44). С.10.

23 Проект основних положень про організацію сільських рад у СРСР. *Червоне село*. 1929. №9 (45). С.4.

24 Обговорюймо реорганізацію сільрад. *Червоне село*. 1929. №9 (45). С.2.

25 Михайлик М. Революційна законність на селі. *Сільрада*. 1925. №3–4. С.5–6.

26 Обух. Оце так передвиборча агітація ... *Радянський селянин*. 1926. №3. С.45.

Городищенський районний з'їзд рад, який відбувся у 1925 р. у Шевченківській окрузі, констатував незадовільний стан роботи органів внутрішніх справ, бо, за словами преси, «Деякі міліціонери робили бешкети та пили самогон», і міліція «не відповідає своєму призначенню, не боронить селянина від злочинців і поводить з селянином, як старий поліцей»<sup>27</sup>.

Не кращими були справи й на рівні сільських рад. Подекуди це пояснюється причинами матеріально-фінансового та кадрового забезпечення. Приміщення та обладнання сільрад – «помешкання розвалюється ... огорожа хилиться»<sup>28</sup>, «... кімната одна і в більшості тісенька. Канцелярського приладдя не вистачає»<sup>29</sup>. У містечку Броварах на Київщині – також «Сільрада в одній кімнаті» та ще й з іншими організаціями, і без меблів. За словами очевидця: «в сільраді засідання йде ... на підлозі. Отак лежить секретар ниць і пише протокола ...»<sup>30</sup>.

Члени сільрад були ненавчені й небажаючи працювати. У березні 1925 р. при Київському губвиконкомі відбулася нарада з питань активізації роботи сільрад<sup>31</sup>, де працівники останніх «незаконні постанови ... пояснювали ... не бажанням робити щось незаконно, а незнанням законів ...»<sup>32</sup>. Незадовільний стан із знанням і виконанням сільрадами законів відзначав генеральний прокурор УСРР Микола Скрипник. Він визнавав, що існує «Багато порушень з боку низових працівників, а особливо з боку сільрад ...». Водночас вказав на специфічну причину такого явища. «Багато порушень ..., – за його словами, – пояснюється тим, що вони мало знають, а іноді й зовсім не знають, наших законів»<sup>33</sup>.

Обсяги роботи керівництва сільрад та ставлення до неї селянського населення також негативно впливали на дієвість органів офіційної влади. Один із секретарів сільради, очевидно, відобразив типову ситуацію. Робочий день секретаря часом тривав з шостої ранку і до восьми – дев'яти годин вечора, і водночас викликав агресивні враження односельців, оскільки секретар займався оформленням документації про податкову спроможність населення. «Щоб йому нігті поодгнівали ...», – говорили селяни з цієї нагоди<sup>34</sup>.

Свідома бездіяльність – також характерна риса сільрад 1920-х рр. Як говорила радянська преса про членів Лиснівської сільради Монастирищенського району на Уманщині: «від роботи відбиваються руками й ногами»<sup>35</sup>.

Помітною була тенденція до зловживання керівництвом та членами сільрад своїм посадовим становищем в особистих цілях. Захоплення кращих земельних ділянок<sup>36</sup>, уникнення оподаткування<sup>37</sup>, фінансове шахрайство<sup>38</sup>, застосування фізичної сили під час виконання службових обов'язків, коли сільські керівники, як писала преса, «ходять по селу й луплять того, хто тільки підвернеться під руку»<sup>39</sup>, і навіть організована кримінальна діяльність<sup>40</sup> – у 1920-х рр. були яскравими ознаками існування радянської влади в українському селі. Негативні явища мали поширений, типовий характер. Про це свідчить реакція на них органів прокуратури УСРР. Журнал «Сільрада» у 1925 р. словами прокурора Київської губернії М. Михайлика дав таку узагальнену картину діяльності райвиконкомів та сільських рад: «... законність на селі ... знаходиться в незадовольняючому стані». Райвиконкоми часто виноси-

27 Марченко П. Влада на місцях (Вражіння з Городищанського районного з'їзду рад Шевченківської округи). *Сільрада*. 1925. №3–4. С.28.

28 Янковенко. Лиснівська сільрада (Село Лиснівка, Монастирищинського району на Уманщині). *Сільрада*. 1925. №1. С.34.

29 М'якушко І. Робота секретаря сільради. *Сільрада*. 1925. №1. С.34.

30 Могила. Безпритульна сільрада (Містечко Бровари на Київщині). *Сільрада*. 1925. №2. С.21.

31 Поширена нарада в справі оживлення діяльності сільрад. *Сільрада*. 1925. №3–4. С.20.

32 Михайлик М.В. Революційна законність на селі (Доповідь губпрокурора тов. М.В.Михайлика). *Сільрада*. 1925. №3–4. С.21.

33 Скрипник М.О. Про революційну законність на селі і закон про бувших поміщиків (Розмова з народнім комісаром юстиції та генеральним прокурором УСРР тов. Скрипником). *Сільрада*. 1925. №5. С.12.

34 М'якушко І. Робота секретаря сільради. *Сільрада*. 1925. №1. С.34.

35 Янковенко. Лиснівська сільрада (Село Лиснівка, Монастирищинського району на Уманщині). *Сільрада*. 1925. №1. С.34.

36 Голова-шкурник (Село Кодра Макарівського району Київської округи). *Сільрада*. 1925. №1. С.34; На таку сільраду треба звернути увагу. Село Безпешна, В.-Половецького району на Білоцерківщині. *Сільрада*. 1925. №1. С.35.

37 Голова сільради й родичі (Село Потіївка Озирянського району на Білоцерківщині). *Сільрада*. 1925. №5. С.3; На таку сільраду треба звернути увагу. Село Безпешна, В.-Половецького району на Білоцерківщині. *Сільрада*. 1925. №1. С.35.

38 Правда. Кого вибрати?.. *Радянський селянин*. 1926 №3. С.45.

39 На таку сільраду треба звернути увагу. Село Безпешна, В.-Половецького району на Білоцерківщині. *Сільрада*. 1925. №1. С.35.

40 Поліщук Ю.Г. Спогади про минуле. Нариси по історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області. Рукопис-машиніст. Б.м., б.д. Арк.15-20.

ли «незаконні постанови», а «також іноді ігнорують наш суд і вирішують справи, що можуть вирішуватися тільки в судовому порядку». За 1924 р. губерньська прокуратура виявила 735 незаконних постанов райвиконкомів. Сільські ради відзначалися самовільним призначенням штрафів з різних приводів: за невідвідування лікнепу, вживання алкогольних напоїв та відвідування досвіток, і навіть забороняли громадянам звертатися до судових органів і самі чинили суд<sup>41</sup>. За два місяці 1925 р. прокуратура Київщини 33 рази накладала протест «на незаконні постанови Сільрад». Рівень управлінської культури в сільських радах часом сягав аж встановлення штрафів «на 3 карб. кожного», якщо «будуть їздити коло сільради та псувати дорогу»<sup>42</sup>.

На загальну системну кризу в організації сільських рад реагував нарком юстиції і генеральний прокурор УСРР Микола Скрипник. Він оголосив «червоний терор» злочинним елементом у сільських радах. «... проведення революційної законності на селі, – заявив він у 1925 р. на сторінках журналу «Сільрада», – це значить оголосити червоний терор проти тих осіб, що перебуваючи представниками влади на селі, роблять якісь злочини...». Поряд з цим генеральний прокурор відзначив, що «деякі факти ... показали нам, що на місцях є деякі низові агенти влади, що зловживають наданою їм владою» і повідомив, що «по різних губерніях зараз відбуваються прилюдні судові процеси, на яких судять таких злочинців»<sup>43</sup>. За такими заявами М. Скрипника, очевидно, проглядається загальний кризовий стан роботи місцевих рад, зокнайменше – потужна тенденція поширення злочинності у сільській місцевості, пов'язана із діяльністю чи бездіяльністю органів влади.

За неефективністю роботи низових органів влади та зловживаннями їхніх працівників і позицією з цього приводу генерального прокурора не лише необізнаність селянства із законодавством та небажанням його виконувати. Очевидно, характер політичної й правової культури, а з тим і звичаєві правовідносини українського селянства були невідповідними і некомплементарними до радянської владної системи.

Є підстави стверджувати, що протягом 1920-х рр. загальна динаміка існування сільських органів влади – сільрад – не зазнала принципових змін. У 1929 р. журнал ВУЦВК для селянського активу та керівництва сільських рад «Червоне село» вказував на загальну організаційно-управлінську невідпорядкованість офіційних владних інституцій на селі: «Члени ради гадають, що годі їм відвідувати засідання ради ... Засідання комісій майже не відбуваються через те, що не можна зібрати ... членів комісій. А виконувати постанови ради, наказ виборців як і постанови вищих органів члени ради покладають на голову і секретаря сільради, ... не беручи в цьому майже жодної участі»<sup>44</sup>. По суті цими словами авторитетне владне видання УСРР констатувало напівпараліч функціонування органів радянської влади на селі. Сільська державна влада якщо й функціонувала – то лише зусиллями голів та секретарів сільрад, на що вказував той же журнал<sup>45</sup>.

Обмежений організаційно-управлінський, а також фінансовий ресурс сільських рад і райвиконкомів, незважаючи на поступове розширення їхніх повноважень, зосередженість

41 Михайлик М.В. Революційна законність на селі (Доповідь губпрокурора тов. М.В.Михайлика). *Сільрада*. 1925. №3–4. С.21.

42 Михайлик М. Революційна законність на селі. *Сільрада*. 1925. №3–4. С.6.

43 Скрипник М.О. Про революційну законність на селі і закон про бувших поміщиків (Розмова з народнім комісаром юстиції та генеральним прокурором УСРР тов. Скрипником). *Сільрада*. 1925. №5. С.12.

44 Дубов В. Перевірно-звітна кампанія сільрад. *Червоне село*. 1929. №11–12 (47–48). С.7.

45 Я. К–н. Роля сільських рад в боротьбі проти бюрократизму. *Червоне село*. 1929. №4 (40). С.5.



чималого спектру офіційних і неофіційних прав у земгромад зумовлювали невпорядкованість суспільного життя у сільській місцевості УСРР. Проблеми благоустрою, санітарного стану, транспорту, правового захисту інтересів громадян, а також боротьби зі злочинністю визначали характер буденності селянського населення. Журнал «Червоне село» відверто писав, що до 1927 р. «селянинові для розв'язання своїх справ доводилося їздити до округи й навіть до центру ...»<sup>46</sup>. Тобто, місцева влада – сільради і навіть райвиконкоми – були не спроможні вирішувати питання.

На фоні недовіри офіційних органів влади наприкінці 1920-х рр. внаслідок економічної політики більшовицької влади до кривавого рівня доходили протиріччя між селянством та радянськими активістами. У стилі повсякденної прози преса писала, що «глитаї раз-у-раз вбивають сількорів і ліпших представників радянської влади на селі, підпалюють їхнє майно ...»<sup>47</sup>.

Загальна недовіра органів радянської влади на рівні районних центрів та сільських населених пунктів, а також опір селянства економічній політиці радянської влади спровокували «чистку державного апарату». Потрібно визнати, що підставою для того стали не лише політико-ідеологічні причини, а й критична недієздатність органів влади в сільській місцевості УСРР. Про останнє у 1920-х рр. офіційно повідомляла радянська преса. Дипломатично пояснювалося, що «чистка» має своєю метою «найголовніше, поліпшити роботу нашого державного апарату з погляду його раціоналізації й спрощення, підвищення якості роботи, трудової дисципліни й зліквідування елементів бюрократизму»<sup>48</sup>. Класово-політичні підстави «чистки державного апарату» виконували роль типового емоційно-ідеологічного пояснення, а не її єдиної причини. Звільнення ж з відповідальних посад за класовою ознакою могло вважатися помилкою, яка призводила до ще більших проблем у роботі державних органів влади. З цього приводу писалося, що «в жодному разі соціальне походження або належність до так званих «колишніх людей» не може бути за основу» у цій справі<sup>49</sup>. Визнавалося «помилкою» усунення з посад «не обізнавшись з їхньою роботою в наших держорганах»<sup>50 51</sup>.

Українське село 1920-х рр. не було спокійним, і життя в ньому не відзначалось упорядкованістю і безпекою. Ненадійність офіційних органів влади зумовлювала відчуженість між селянами і владними інституціями, де спостерігався то безлад в роботі, то їхні зловживання, чи взагалі злочинні дії посадовців. Закономірно, що селяни орієнтувалися на власні політико-організаційні сили, реалізація яких також виступала помітним результатом селянської революції. Альтернативу запропонованим більшовиками місцевим радам та комнезамам землероби легко знаходили в традиційному селянському самоврядуванні, формою якого ставали земгромади.

Упродовж 1920-х рр. селянство проявляло активність й у належному оволодінні офіційними органами влади. На початку десятиліття у виборах до них брало участь 40% сільських мешканців, а на 1929 р. помітно більше – понад 60%<sup>52</sup>. Періодичний орган ВУЦВК для сільських більшовицьких активістів з цього приводу зазначав: «... чимало піднялася активність

46 Я. К–н. Роль сільських рад в боротьбі проти бюрократизму. *Червоне село*. 1929. №4 (40). С.5.

47 С.Г. Селяни в роботі РСІ. *Червоне село*. 1929. №2(38). С.6.

48 Федоров І. Про чистку державного апарату. *Червоне село*. 1929. №6 (42). С.10.

49 Федоров І. Про чистку державного апарату. *Червоне село*. 1929. №6 (42). С.10.

50 Федоров І. Про чистку державного апарату. *Червоне село*. 1929. №6 (42). С.10.

51 Проблема недієздатності управлінських кадрів, очевидно, стосувалася не лише сільської місцевості і мала загальний характер. Про високий рівень невідповідності як «спеців», так і службовців вже постреволюційної формації говорили найвищі керівники держави. Так, Л.Н.Крицман – заступник голови Держплану СРСР – побачив у новоявлених радянських службовцях «швидкорозумних людей», «комуністичних міщан, ентузіазм яких подібний флюгеру», вони «бачать у флюгері вище втілення діалектики» (Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1926. С.71). А М.І.Бухарін – видний теоретик правлячої партії – з цього приводу відзначав, що «тип чванливого комуністичного напівневільника є одним із самих неприглядних та мерзенно-шкідливих типів наших часів» (Бухарин Н.И. Культурные задачи и борьба с бюрократизмом. Декабрь 1927 г. Бухарин Н.И. *Проблемы теории и практики социализма*. Москва: Издательство политической литературы, 1989. С.186).

52 Маркова С.В. Соціально-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Чернівці: ФОП Цюпак А.А., 2016. С.21.

трудящих мас села» і «на перевиборах сільрад цього року брало участь 64,8% виборців супроти 51,6% минулої перевиборчої кампанії й 51% жінок супроти 38,6%»<sup>53</sup>. У багатьох селах частка тих, що взяли участь у виборах, досягала 75–80%<sup>54</sup>. За цим стояло устремління різних прошарків селянства, передусім послідовних селян-господарів, за словами сучасної наукової літератури, «відстоювати особисті політичні права в різних інстанціях». Селяни часом вимагали прискорення землеустрою, впорядкування податкових платежів, розширення освітньої мережі, поліпшення роботи сільрад, пропонували замість індустріалізації підтримати власне кустарно-ремісничє виробництво<sup>55</sup>.

На фоні недовісти сільрад кінця 1920-х рр. проглядається процес поліпшення їх діяльності у представленні й захисті інтересів селянського населення. Останнє, зокрема, проявилось під час хлібозаготівельних кампаній, з якими сільські ради не лише не справлялися, але й чинили їм продуктивний опір. У 1929 р. журнал «Червоне село» відзначав, що «результати хлібозаготівель за липень, серпень і вересень показують, що 50% сільрад не тільки не виконали своїх обов'язків, але й не мають жодних перспектив, щоб виконати їх найближчого часу»<sup>56</sup>. За цим, очевидно, була не лише організаційно-управлінська неспроможність щодо вилучення зернохліба у селянства, а й небажання це робити, свідомий опір політиці радянської влади. Преса закликала «декого ... обвинуватити за зловмисний саботаж». Частина сільських рад відверто, тобто офіційно, відмовлялися виконувати плани хлібозаготівель. «... деякі сільради злякалися розміру плянів хлібозаготівель і заходилися клопотати, щоб їм пляни зменшили, тимчасом не приступивши до роботи», – відзначав журнал «Червоне село»<sup>57</sup>. І загалом відверто констатувалося, що «підчас хлібозаготівельної і інших кампаній ... низовий апарат не тільки не допомагав виконувати завдання, але й противився ... директивам, перекручуючи одночасно клясову лінію пролетарської диктатури на селі»<sup>58</sup>. Про консолідованість селянства в опорі хлібозаготівельним кампаніям своєрідно засвідчує фраза в журналі «Червоне село» за 1929 р.: «Знані є факти, що поодинокі радянські робітники й навіть комуністи, підпадають під глитайський вплив ...»<sup>59</sup>. Очевидно, питання продовольчої безпеки єднали селян з різним рівнем політичної культури та ідейними орієнтаціями, включаючи й більшовицьких активістів.

Звинувачувалися у невиконанні хлібозаготівель і райвиконкоми, які замість того, щоб «ліквідувати такі настрої», не примусили сільради «виконувати пляни, затверджені від вищих органів»<sup>60</sup>. Нагадаємо, що тодішні районні центри часто були напівсільськими чи просто сільськими населеними пунктами. Тобто, сільські та районні ради під кінець 1920-х рр. тією чи іншою мірою ставали осередками селянської самоорганізації, спротиву радянській економічній політиці й захисту інтересів селянства.

Однак, до центральних органів влади селянство дістатися не спромоглося. У 1929 р. серед делегатів на XI Всеукраїнському з'їзді рад селяни склали 25,7%. Селян, безпосередньо зайнятих у сільгоспвиробництві, тобто селян-господарів – лише 6,2%, селян-наймитів – 2,8%<sup>61</sup>. За тим було радянське законодавство, яке перешкоджало селянству мати більшість у цен-

53 Горлинський К. Закріпити досягнення перевиборчої кампанії в практичній роботі сільських рад. *Червоне село*. 1929. №4 (40). С.1.

54 Чубар В. Сільради й піднесення врожайності. *Червоне село*. 1929. №2 (38). С.1.

55 Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ: Вид-во ПП Щербатих О.В., 2004. С.19–20.

56 Сербиченко О. Позбудемось гал'ям у хлібозаготівлях. *Червоне село*. 1929. №10 (46). С.5.

57 Сербиченко О. Позбудемось гал'ям у хлібозаготівлях. *Червоне село*. 1929. №10 (46). С.5.

58 Федоров І. Про чистку державного апарату. *Червоне село*. 1929. №6 (42). С.9.

59 С.Г. Селяни в роботі РСІ. *Червоне село*. 1929. №2 (38). С.5.

60 Сербиченко О. Позбудемось гал'ям у хлібозаготівлях. *Червоне село*. 1929. №10 (46). С.6.

61 Хто репрезентував робітників і селян на XI з'їзді рад (За доповіддю Мандатної комісії з'їзду). *Червоне село*. 1929. №5 (41). С.6–7.

тральних органах влади. Один із лідерів правлячої партії, головний її теоретик у 1920-х рр. після смерті В. Ульянов-Леніна, М. Бухарін давав цій ситуації відверте соціально-політичне обґрунтування. Він наголошував, що існує небезпека обману селянства з боку контрреволюційних елементів і, як наслідок, позбавлення селянської верстви її власних революційних завоювань. «... існує небезпека, у силу якої, – писав М. Бухарін, – темнота і некультурність селянства у зв'язку з його соціальним становищем спроможне штовхнути його, іноді всупереч його ж власним корінним інтересам, піти за буржуазією» і з цієї обставини «впливають відомі переваги і політичні привілеї, що існують у нашому законодавстві щодо робітничого класу»<sup>62</sup>. Застосування цих «політичних привілеїв» на практиці, очевидно, лише посилювала соціальний і культурний розкол між селянськими інтересами та міським населенням.

Унаслідок впровадження наприкінці 1920-х рр. надзвичайних заходів у сфері хлібозаготівель відчуженість селянства від влади помітно зростала. Тенденція до мирного співіснування результатів пролетарської й селянської революції дійшла до завершення. Селянські антибільшовицькі виступи, які практично припинилися в середині 1920-х (за 1926–1927 рр. – лише 9 випадків), з 1928 р. помітно проявили себе. За перші 11 місяців – 351 «терористичний акт» проти представників влади та її активістів і прихильників, а у 1929-му – вже 1396<sup>63</sup>.

У наступні роки, часи «колективізації» та Голодомору, політична поведінка селянства виявилася генетично спорідненою з попередніми революційними буднями 1902–1922 рр. Весь асортимент боротьби, характерний для минулого періоду, проявився в період наступу радянської влади на революційні завоювання хліборобів. Упродовж 1930 р. в УСРР відбулося більше 4 тис. селянських заворушень, у яких взяло участь близько мільйона осіб. 2779 «терористичних актів» було проведено з боку невдоволених українських селян<sup>64</sup>. У межах усієї радянської держави українські хлібороби виявляли найбільшу активність. В УСРР у 1930 р. відбулося 30% усіх селянських виступів, у 1932-му – 56%<sup>65</sup>.

Італійський історик А. Граціозі відзначив, що «програма повстань ... була дивовижно схожою на висунуту ще десять років тому». Водночас «українське ГПУ в 1930 р. відмічало, що спротив колективізації часто очолюють ті ж села, які відзначилися в 1905 р.» і «які в 1920 р. на 50% «вирізала» кінота Будьонного»<sup>66</sup>. Політична боротьба українського селянства рубежу 1920-х – 1930-х рр. – дійсно органічне продовження попередньої революційної доби.

У результаті селянських заворушень у 1930 р. ряд місцевостей, включаючи й деякі адміністративні центри, вийшли з-під контролю радянської влади. На їх території створювалися органи селянського самоврядування<sup>67</sup>. У 1932 р. Й. Сталін унаслідок виявленого в структурах КП(б)У та органах влади опору соціально-економічній політиці союзного центру, побоювався «втратити Україну». У листі до Лазаря Кагановича 11 серпня 1932 р. Він наголошував: «Якщо не візьмемося за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити». І далі продовжував наполягати: «... повторюю – ми можемо втратити Україну»<sup>68</sup>.

Однак, режим встояв і зупинив процес, що розпочав свою історію ще декілька десятиліть назад, та ліквідував результати багаторічної соціальної боротьби селянської верстви. У цій поразці реалізації соціального ідеалу селянства були й результати самої селянської революції. Не вся маса землеробської верстви змогла задовольнити свої прагнення, а ті, що

62 Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз. Бухарин Н.И. Избранные произведения. Москва: Экономика, 1990. С.410.

63 Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ: Вид-во ІІП Щербатих О.В., 2004. С.19–20, 25–26.

64 Патриляк Б.К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927–1933 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. С.10.

65 Патриляк Б. Захоплення селянами адміністративних центрів УСРР навесні 1930 р. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2016. №2 (129). С.41.

66 Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. Москва: РОССПЭН, 2001. С.11, 52.

67 Патриляк Б.К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927–1933 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. С.10.

68 Сталин – Кагановичу 11 августа 1932 г. Сталин и Каганович. Переписка / Сост. О.В.Хлевнюк, Р.У.Дэвис, Л.П.Кошелева, Э.А.Рис, Л.А.Роговая. Москва: РОССПЭН, 2001. С.274.

задовольнили – виявилися також не вповні забезпечені земельними площами. У 1920-х рр. на селі зберігався прошарок маргінальних у соціально-господарському і моральному відношенні осіб, який вів злиденне існування і послужив, за висновками сучасної наукової літератури, резервуаром «активістів» для проведення хлібозаготівель, що викликали Голодомор 1932 та 1933 рр.<sup>69</sup>, і приборкав небажану для правлячої партії тенденцію політичної активності селянства.

### **Висновки**

У соціально-політичній поведінці українського селянства 1920-х рр. проявилися різні тенденції: готовність як до силових збройних методів вирішення соціальних питань, так і цілком мирних способів впливу на політичне життя. Насильницька форма політичної поведінки виявила ознаки згортання. Останнє відбулося, очевидно, внаслідок задоволення земельних претензій селянства та скасування продрозкладки, а також фізичну і моральну втому від воєнних потрясінь та відсутності зрозуміло-прийнятної політичної програми дій. На кінець десятиліття повстансько-силові методи повертаються у практику політичної поведінки у зв'язку з тиском хлібозаготівель.

Водночас протягом 1920-х рр. проявляється здатність до розвитку мирної політичної самоорганізації як на основі традиційних общинних порядків, так і у новітніх формах діяльності: заснуванні громадських об'єднань для представлення і захисту своїх соціальних інтересів – селянських спілок, а також в оволодінні роботою у сільських радах. Усі тенденції соціально-політичної поведінки селянства проявлялися в умовах невдоволеності своїм становищем, низьким рівнем організаційно-управлінською дієздатності державної влади, стриманого ставлення до міського населення, з яким та влада асоціювалася в уявленнях селян. Останнє, очевидно, виступало безпосередньою причиною політичної активності селянської верстви.

Характер соціально-політичної поведінки українського селянства в 1920-х рр. служить підтвердженням концепції селянської революції початку – першої третини ХХ ст. Органи радянської влади не були результатом революційної боротьби селянських мас, а виступали нав'язаними селянству інституціями і служили категоричною пропозицією правлячої більшовицької партії взяти участь у політичному житті за новими правилами. Органи радянської влади сприймалися селянами не як інституція, за яку боролися в роки революції, не розглядалися як гарантія революційних завоювань селянства, бачилися як нав'язане ззовні явище. Власне, радянська влада на селі, її інституціонування – не була результатом селянської революції. Водночас радянська форма правління, ймовірно, могла б задовольнити селянські інтереси та послужити засобом впливу на організацію політичного життя у разі збереження тенденції до створення селянських спілок, які б виконали функцію виразника прагнень селянської верстви. Оформлення їх у сталу політичну селянську організацію – політичну партію – могло б зумовити повноцінне оволодіння селянством політичним простором та формування відповідальної соціальним уявленням і прагненням селянської верстви влади, що послужило б ствердженню результатів селянської революції. Однак, рух за селянські спілки був припинений, і на рубежі 1920-х – 1930-х рр. в умовах курсу правлячої більшовицької пар-

<sup>69</sup> Присяжнюк Ю.П., Коміренко О.І. Жертви й кати: соціальна історія Голодомору 1932 та 1933 років. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2019. № 2. С.70–71.



тії на «колективізацію» українське селянство у сфері легальної політичної боротьби у межах офіційно встановленої владної інституціоналізації опинилося організаційно беззбройним.

З об'єктивних причин відбулося перебирання владних повноважень на селі земельними громадами, сприйняття їх за відому з дореволюційних часів селянську общину, визнання їх за справжню народом уповноважену владу. Збереження селянської общини у формі земельних громад було одним із переможних результатів селянської революції. Однак, статус громадських організацій, визнаний за земгромадами, не дав можливості селянству повноцінно скористатися своїми соціально-політичними завоюваннями. Законодавство про земельні громади – один із компромісів селянства та його революції з більшовицькою владою. І хоча земгромади за наслідками селянських уявлень перебирали функції органів влади, повноцінною владою не стали. За межами своїх офіційно визначених повноважень – діяльність їх була незаконною, і врешті-решт призупинялася.

Більшовицька влада намагалася традицію селянського самоврядування повернути в русло організації роботи сільських рад. Водночас освоєння радянської владної системи руйнувало організаційно-політичну єдність і потенціал селянства, оснований на общинних порядках. Різновекторність спрямувань соціально-політичної активності і самоорганізації селянської верстви, а також загальна невпорядкованість владного режиму на селі, очевидно, послужили однією з причин соціально-економічних, а з тим і політичних перетворень рубежа 1920-х – 1930-х рр. Їх селянство зустріло в стані організаційно-самоврядної трансформації, відсутності соціально-політичної єдності та власних представницьких політичних організацій, внаслідок чого не змогло належно протистояти «колективізації» та хлібозаготівлям, що викликали голодомор.

#### Фінансування дослідження

Стаття містить наукові результати за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

#### References:

1. (1929). Khto reprezentoval robitnykiv i selian na XI z'yizdi rad (Za dopovidu Mandatnoi komisii z'yizdu) [Who represented workers and peasants at the XI Congress of Soviets (According to the report of the mandate Commission of the Congress)]. *Chervone Selo [Red village]*, 5 (41), 6–7. [in Ukrainian].
2. Abrazumova, O.M. (2013). Hromadsko-politychna aktyvnist ukrainskoho selianstva v period nepu [Socio-political activity of Ukrainian Peasantry during the NEP period]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy, 20 p. [in Ukrainian].
3. Abrazumova, O.M., & Kornovenko, S.V. (2017). Sotsialno-politychna aktyvnist selianstva USRR u roky nepu [Social and political activism of USRR villagers duaring the years of Nep]. Cherkasy: Printed at Bohdan Khmelnitskiy CNU. 190 p. [in Ukrainian].
4. Babashkin, V.V. (2010). Zakonomernosty y osobennosty rossiyskoi modernyzatsyy 1902–1935 hodov: opyt pryimeneniya teoreticheskikh kontseptsyi razvytiya krestianskykh obshchestv [The regularities and features of the Russian modernization during 1902–1935: the experience of theoretical concepts' application of the peasant societies development]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Tambov. 43 p. [in Russian].
5. Bukharin, N.I. (1989). Problemy teorii i praktiki sotsializma [Problems of the Theory and Practice of Socialism]. Moscow: Izdatelstvo politicheskoi literatury. 512 p. [in Russian].
6. Bukharin, N.I. (1990). Izbrannye proizvedeniia [Selected Works]. Moscow: Ekonomika. 544 p. [in Russian].
7. Chubar, V. (1929). Silrady y pidnesennia vrozhaivosti [Village councils and the increase in yields]. *Chervone Selo [Red village]*, 2 (38), 1. [in Ukrainian].
8. Dubov, V. (1929). Perevirno-zvitna kampaniia silrad [Inspection and reporting campaign of village councils]. *Chervone Selo [Red village]*, 11–12 (47–48), 5–7. [in Ukrainian].
9. Fedorov, I. (1929). Pro chystku derzhavnogo aparatu [On the Purging of the State Apparatus]. *Chervone Selo [Red village]*, 6 (42), 9–10. [in Ukrainian].
10. Graziosi, A. (2001). Velikaia krestianskaia voina v SSSR. Bolsheviki i krestiane. 1917–1933 [The Great Peasant War in the USSR. Bolsheviks and peasants. 1917–1933]. Moscow: ROSSPEN. 96 p. [in Russian].

11. Hamarnyk, Yan. (1922). Ytohy 1921 hoda y blyzhaishye zadachy [Outcomes of 1921 and immediate tasks]. *Zhurnal Kyevskoho hubernskoho ekonomycheskoho soveshchanyia* [Journal of the Kyiv Governorate Economic Council], 1, 3–19. [in Russian].
12. Holitsyn, A. (1926). Obshchyna, chy uchastkovyi poriadok zemlekorystuvannia? [Community, or sectional land use order?]. *Zemleustriynyk Ukrainy* [Land surveyor of Ukraine], 4–5, 19–28. [in Ukrainian].
13. Holova silrady y rodychi (Selo Potiievka Ozyrianskoho raionu na Bilotserkivshchyni) [Village council Head and relatives (Potiivka Village, Ozyryany District, Bila Tserkva Region)]. (1925). *Silrada* [Village council], 5, 3. [in Ukrainian].
14. Holova-shkurnyk (Selo Kodra Makarivskoho raionu Kyivskoi okruhy) [Head-profiteer (Kodra Village, Makariv District, Kyiv Okruha)]. (1925). *Silrada* [Village council], 1, 34. [in Ukrainian].
15. Horlynskyi, K. (1929). Zakripty dosiahnennia perevyborchoi kampanii v praktychnii roboti silskykh rad [Consolidate the achievements of the re-election campaign in the practical work of village councils]. *Chervone Selo* [Red village], 4 (40), 1–3. [in Ukrainian].
16. Kalinkina, S. A., Kornovenko, S. V., Markova, S. V., & Romanets, N. R. (2017). «Velykyj perelom» na seli. Final selyanskoyi revoliuciyi (1929–1933 rr.) [«Great divide» in the countryside. The finale of the peasant revolution (1929–1933)]. Cherkasy: Bohdan Khmelnytskyi CNU. [in Ukrainian].
17. Khil, I. (1928). Pro zemhromady [On land communities]. *Poltavskyi Selyanyn* [Poltava peasant], 1, 7–8. [in Ukrainian].
18. Khlevniuk, O.V., Davis, R.U., Kosheleva, L.P., Ris, E.A., & Rogovaia, L.A. (Comps.). (2001). Stalin i Kaganovich. Perepiska [Stalin and Kaganovich. Correspondence]. Moscow: ROSSPEN. 798 p. [in Russian].
19. Korinenko, P. S. (2014). Istoriya ukraïnynskogo selyanstva [History of the Ukrainian peasantry]. Ternopil: TNPU. 295 p. [in Ukrainian].
20. Kornovenko, S.V. (2017). Selianska revoliutsiia v Ukraini pochatku XX stolittia: khronolohiia i vnutrishnia periodyzatsiia [The Ukrainian peasant revolution in the early XXth century: chronology and autonome periodicity]. *Ukrayyns'kyi selyanyn* [Ukrainian peasant], 17, 48–56. [in Ukrainian].
21. Kovaleva, N.A. (2020). Peasant revolution in Dnipro Ukraine (1902–1922). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Cherkasy. 40 p. [in Ukrainian].
22. Kritsman, L. (1926). Heroicheskyi peryod Velykoi russkoi revoliutsyy (opyt analiza t.n. «voennoho kommunyzma»). Yzdanye 2-e. [The heroic period of the Great Russian Revolution (the experience of the so-called “military communism” analysis). 2<sup>nd</sup> publishing]. Moscow-Leningrad: State Publishing House. 272 p. [in Russian].
23. Lenin, V. I. (1971). Agrarna programa social-demokratiyi v pershij rosijskij revoliuciyi 1905–1907 rokiv [Social-democratic agrarian program during the first Russian revolution 1905 – 1907]. In V.I.Lenin, *Povne zibrannya tvoriv* [A complete collection of works] (Vol. 16, pp. 179–386). Kyiv: Publishing House of Political Literature in Ukraine. [in Ukrainian].
24. Marchenko, P. (1925). Vlada na mistsiakh (Vrazhennia z Horodyshchanskoho raionnoho z'izdu rad Shevchenkivskoi okruhy) [Local Authority (Impressions from the Horodyshche District Congress of Soviets of Shevchenko Okruha)]. *Silrada* [Village council], 3–4, 28–29. [in Ukrainian].
25. Mashura, S.I. (1928). Shcho yavliaiut soboiu nashi zemhromady ta v chomu poliahaie yikhnia diialnist [What are our land communities and what is their activity]. *Poltavskyi Selyanyn* [Poltava peasant], 8, 4–6. [in Ukrainian].
26. Miakushko, I. (1925). Robota sekretaria silrady [Work of the village council secretary]. *Silrada* [Village council], 1, 34 [in Ukrainian].
27. Mohyla. (1925). Bezprytulna silrada (Mistechko Brovary na Kyivshchyni) [Homeless village council (Brovary Town in Kyiv Region)]. *Silrada* [Village council], 2, 21. [in Ukrainian].
28. Mykhailiuk, O.V. (2009). Selianstvo Naddnpirianskoi Ukrainy v pershi desiatylittia XX st. (1900–1922 rr.): sotsiokulturni transformatsii [The peasantry of Naddnieper Ukraine in the first decades of the 20th century. (1900–1922): sociocultural transformations]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Dnipropetrovsk: DNU. 37 p. [in Ukrainian].
29. Mykhailyk, M. (1925). Revoliutsiina zakonnyt na seli [Revolutionary legality in the village]. *Silrada* [Village council], 3–4, 5–6. [in Ukrainian].
30. Mykhailyk, M.V. (1925). Revoliutsiina zakonnyt na seli (Dopovid hubprokurora tov. M.V.Mykhailyka) [Revolutionary legality in the village (Report of Gubernatorial Prosecutor comrade M.V. Mykhailyk)]. *Silrada* [Village council], 3–4, 21. [in Ukrainian].
31. Na taku silradu treba zvernuty uvahu. Selo Bezpushna, V.-Polovetskoho raionu na Biloshcherkovshchyni [Attention should be paid to such a village council. Bezpushna village, V.-Polovetskyi District, Bila Tserkva Region]. (1925). *Silrada* [Village council], 1, 35. [in Ukrainian].

32. Obhovoriuimo reorhanizatsiiu silrad [Let's discuss the reorganization of village councils]. (1929). *Chervone Selo [Red village]*, 9 (45), 1–2. [in Ukrainian].
33. Obukh. (1926). Otse tak peredvyborcha ahitatsiia ... [Now that's an election campaign...] *Radianskyi Selyanyn [A Soviet peasant]*, 3, 45. [in Ukrainian].
34. Patryliak, B. (2016). Zakhoplennia selianamy administratyvnykh tsentriv USRR navesni 1930 r. [Seizure of administrative centers of the Ukrainian SSR by peasants in spring 1930]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]*, 2 (129), 41–45. [in Ukrainian].
35. Patryliak, B.K. (2012). Opir ukrainskoho selianstva sotsialno-ekonomichnym zakhodam radianskoi vlady u 1927–1933 rr. [Resistance of the Ukrainian peasantry to socio-economic measures of Soviet Power in 1927–1933]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
36. Pokrovskiy, M. (1924). Ocherky russkoho revoliutsyonnoho dvyzhenyia XIX – XX vv. [Essays of the Russian revolutionary movement of the XIX – XX centuries]. Moscow: Red Nova. 223 p. [in Russian].
37. Polishchuk, Yu.H. (dateless). Spohady pro mynule. Narysy po istorii sela Kolodystoho, Talnivskoho raionu, Cherkaskoi oblasti [Memories of the Past. Essays on the History of Kolodyste Village, Talne District, Cherkasy Oblast]. Manuscript-typescript. [in Ukrainian].
38. Poshyrena narada v spravi ozhyvlennia diialnosti silrad [Extended Meeting on revitalizing the activity of village councils]. (1925). *Silrada [Village council]*, 3–4, 20–21. [in Ukrainian].
39. Pravda. (1926). Koho vybraty?.. [Whom to Choose?..]. *Radianskyi Selyanyn [A Soviet peasant]*, 3, 45. [in Ukrainian].
40. Pro peredachu derzhzemmaina mistsevoho znachinnia u trudove korystuvannia selianam [On the transfer of state land property of local significance for labor use by peasants]. (1927). *Radianskyi Selyanyn [A soviet peasant]*, 5, 43. [in Ukrainian].
41. Proiekt osnovnykh polozhen pro orhanizatsiiu silskykh rad u SRSR [Draft of the Main Provisions on the organization of village councils in the USSR]. (1929). *Chervone Selo [Red village]*, 9 (45), 2–4. [in Ukrainian].
42. Prysyazhnyuk, Yu.P., & Komirenko, O.I. (2019). Zertvy y katy: sotsialna istoriia Holodomoru 1932 ta 1933 rokiv [Victims and executioners: social history of the holodomor of 1932 and 1933]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 2, 63–76. [in Ukrainian].
43. Reznikov, V. V. (2016). Selianskyi povstanskyi rukh na Slobozhanshchyni (1918–1923 rr.) [Peasant uprising movement in Slobozhanshchyna (1918–1923)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kharkiv. 21 p. [in Ukrainian].
44. Romanovskiy, M. (1925). Selianska „revnist” [Peasant “zeal”]. *Molodyi bilshovyk [A young bolshevik]*, 4, 47–50. [in Ukrainian].
45. Rykov, A. I. (1990). Ytohy XIII s'ezda Vserossyiskoi kommunystycheskoi partyi (bolshevykov) (VK-P(b)) (Doklad na sobranny partyinoho aktyva Khamovnycheskoho raiona v Moskve 12 yunია 1924 h.) [Outcomes of the XIII Congress of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) (Report at the meeting of party activists in Khamovnichesky District in Moscow on June 12, 1924)]. In A.I.Rykov. *Yzbrannyye proyzedenyia [Selected Works]* (pp. 330–342). Moscow: Ekonomika, [in Russian].
46. S. H. (1929). Seliany v roboti RSI [Peasants in the work of the Workers' and Peasants' Inspection]. *Chervone Selo [Red village]*, 2 (38), 5–6. [in Ukrainian].
47. Serbychenko, O. (1929). Pozbudemos halm u khlibozahotivliakh [Let's get rid of obstacles in grain procurements]. *Chervone Selo [Red village]*, 10 (46), 5–6. [in Ukrainian].
48. Shestakov, A.V. (1927). Ocherky po selskomu khoziaistvu y krestianskomu dvyzheniyu v hody voyny y pered Oktiabrem 1917 h. [Sketches on agriculture and peasant movement in the years of war and before October 1917]. Leningrad: Priboy. 191 p. [in Russian].
49. Skrypnyk, M.O. (1925). Pro revoliutsiiu zakonnist na seli i zakon pro buvshykh pomishchykiv (Rozmova z narodnim komisarom iustytzii ta heneralnym prokurorom USRR tov. Skrypnykom) [On revolutionary legality in the village and the law on former landowners (Conversation with the People's Commissar of Justice and Prosecutor General of the Ukrainian SSR, comrade Skrypnyk)]. *Silrada [Village council]*, 5, 12–13. [in Ukrainian].
50. Ya. K–n. (1929). Rolia silskykh rad v borotbi proty biurokratyizmu [The Role of Village Councils in the Fight Against Bureaucracy]. *Chervone Selo [Red village]*, 4 (40), 4–5. [in Ukrainian].
51. Yankovenko. (1925). Lysnivska silrada (Selo Lysnivka, Monastyryshynskoho raionu na Umanshchyni) [Lysnivka Village Council (Lysnivka Village, Monastyryshche District in Uman Region)]. *Silrada [Village council]*, 1, 34. [in Ukrainian].
52. Yavors'kyj, M. (1927) Problema ukrayins'koyi nacional-demokratychnoyi revolyuciyi, yiyi istorychni osnovy ta ruxovi syly (Prodovzhennya) [The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts (continuation)]. *Chervonyi shliakh [Red way]*, 4, 93–116. [in Ukrainian].

---

---

53. Yavors'kyj, M. (1927). Problema ukrayins'koyi nacional-demokratychnoyi revolyuciyi u 1917 r., yiyi istorychni osnovy ta yiyi ruxovi syly [The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts]. *Chervonyi shliakh [Red way]*, 2, 108–134. [in Ukrainian].

54. Zhdan, P. (1929). Yak pratsiuiut silrady na Romenshchyni [How village councils work in Romenshchyna]. *Chervone Selo [Red village]*, 8 (44), 9–10. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 09.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 15.09.2025